

The Scientific Authority of the Quran and the Challenge of the Criticizability of Sciences

Mohammad Mahdi Firouz Mehr¹

Received: 2025/03/05 • Revised: 2025/06/03 • Accepted: 2025/06/22 • Published online: 2025/06/29

Abstract

This article examines the scientific authority of the Quran and the challenge posed by the changeability and criticizability of human sciences. Although no fully formulated science appears in the Quran, its scientific authority in guiding humanity and its foundational role in both theoretical and practical wisdom are undeniable. The Quran contains the epistemological materials and intellectual infrastructure necessary for the formation of sciences. Within this authority lies a key challenge: while the teachings of the Quran are immutable and infallible, scientific disciplines are by nature dynamic and open to criticism. This raises the question: How can sciences, which are inherently subject to change and critique, be derived from a fixed and unchangeable source like the Quran? Using a descriptive-analytical method, this study attempts to provide a coherent answer. The findings indicate that proponents of the scientific authority of the Quran adopt three main approaches whose answers—despite slight

1. Assistant Professor, Faculty Member, Islamic Sciences and Culture Academy, Research Center for Quranic Culture and Sciences, Qom, Iran.
m.firozmehr@isca.ac.ir

* Firouz Mehr, M. (2025). The Scientific Authority of the Quran and the Challenge of the Criticizability of Sciences. *Studies of Quranic Sciences*, 7(2), pp. 7-33.
<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.72025.1380>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

variations—lead to a similar conclusion: The maximalist approach, which considers the Quran as a comprehensive repository of all sciences, emphasizing the human role in deriving knowledge from revelation. The moderate approach, which views the Quran as encompassing the general principles of sciences while leaving the derivation of particulars to sound reasoning and *ijtihad*. The minimalist approach, which restricts the Quran's role to shaping scientific presuppositions or influencing technology.

Errors or changes in the sciences derived from the Quran stem from human misunderstanding and interpretation, not from any deficiency or variability in the divine text itself. Hence, the scientific authority of the Quran is fully compatible with the criticizability and changeability of human sciences, preserving the Quran's infallibility.

Keywords

Scientific Authority of the Quran, Criticizability of Sciences, Infallibility of the Quran.

Extended Abstract

The fundamental principle of the scientific authority of the Quran and the necessity of referring to it in human individual and social life—regardless of its scope and domain—is one of the well-established tenets of Islam. Both the verses of the Holy Quran and the clear teachings of the Prophet Muhammad (PBUH) and his pure progeny affirm this principle. The implication of such divine guidance is that the Quran serves as a reference, standard, and guide in both practical and theoretical wisdom. It is clear that no formalized body of knowledge, not even the most religious sciences such as jurisprudence (*fiqh*), ethics, or theology, is explicitly recorded in the Quran. Nevertheless, the elevated teachings of the Quran contain the foundational materials and underlying structures for various branches of knowledge.

However, the notion of the Quran's scientific authority—in any form or degree—faces a major doubt: human sciences are the products of human effort, and human works are always subject to critique, revision, and change. Scientific inquiry is based on hypotheses and experimentation,

not on self-evident rational principles; Scientific hypotheses and experiments have temporary validity. Therefore, the scientific worldview is inherently unstable and uncertain. Most human sciences, whether based on empirical methods or non-empirical ones such as rational or transmitted approaches, are limited, finite, and constantly changing, even subject to decline or falsification. In contrast, the teachings and knowledge of the Qur'an—being the manifestation of divine knowledge—are permanent and eternal, and thus not subject to change, critique, or invalidation. The Qur'an explicitly denies the possibility of any form of falsehood entering it (Fussilat, 41–42). The coming of falsehood toward the Qur'an would mean that falsehood could find a way into it, that some of its parts could perish and become invalid, or that its entire body of truths and knowledge could be rendered false. It could also mean that some of its rulings, laws, and their corresponding moral teachings would be nullified, making them inapplicable. This implies that within the Qur'an there is no contradiction in its statements, no falsehood in its reports, and no invalidity in its wisdom, teachings, or rulings. Nothing can oppose it, nor can it undergo alteration or distortion. Therefore, a question arises: How can sciences that are inherently open to critique, change, and development be derived from the Qur'an, which is immutable and beyond error? Therefore, how can sciences that are constantly subject to critique, change, and development be derived from the Qur'an? This study seeks to provide a proper answer to this question through a descriptive–analytical method. The following results have been obtained in this article.

1. The scientific authority of the Qur'an means its meaningful influence on various branches of knowledge. This influence may take the form of a source, foundation, proof, or criterion for evaluating sciences and can affect different dimensions of knowledge — including foundations, aims, issues, methods, and outcomes.

Human sciences are by nature changeable, open to critique, and constantly evolving, whereas Qur'anic teachings are fixed, eternal, and infallible. Thus, how can variable sciences be derived from a stable and unchangeable source? Scholars who acknowledge the Qur'an's scientific authority adopt three main approaches:

- a) **The maximalist approach** — All sciences exist within the Qur'an; however, since no science appears in its complete and explicit form, the human role in discovering and inferring sciences from revelation is essential. Any potential errors in sciences derived from the Qur'an are attributed to human agency and do not undermine the sanctity of revelation.
- b) **The moderate (balanced) approach** — The Qur'an contains the general principles and foundations of sciences, and human knowledge must be derived from these principles through correct reasoning and *ijtihad*. Errors in deducing secondary matters from Qur'anic principles do not affect the Qur'an itself; such inferred, conjectural conclusions can still be related to the Qur'an, as is the case in jurisprudence and *usul al-fiqh*.
- c) **The minimalist approach** — The Qur'an is viewed as capable only of shaping certain scientific presuppositions or influencing technology.
2. The Qur'anic text and its interpretive logic are infallible; however, human beings may err in applying that logic or in inferring from the Qur'an. Such errors do not extend to the revealed text itself, and the fallibility of human understanding does not disqualify a discipline derived from the Qur'an from being Qur'an-based — just as this is accepted in jurisprudential *ijtihad*.
 3. The scientific authority of the Qur'an does not imply its direct or complete influence on every scientific statement. Rather, the Qur'an can provide the material, foundations, and objectives of sciences within the framework of divine worldview and Islamic anthropology. Errors and changes in sciences derived from the Qur'an stem from human limitations in comprehension and reasoning, not from any defect or changeability in the revealed text. Therefore, the Qur'an's scientific authority is compatible with the revisability and evolution of human sciences, for the Qur'an's infallibility remains preserved. Through sound reasoning and scholarly effort, human sciences can

benefit from the Qur'an's immutable values. The Qur'an possesses the capacity for scientific authority and can serve as a source, foundation, and guide for organizing various sciences; yet, the derivation and understanding of knowledge from the Qur'an depend on human ability and ijihad. Possible errors in this process belong to human interpretation, not to the Qur'an itself. This approach allows for the integration of the stability of divine values with the dynamism and critical nature of human sciences.

مرجعية القرآن العلمية وإشكالية قابلية نقد العلوم

محمد مهدي فيروزمهر^١

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٣/٠٥ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٦/٠٣ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٦/٢٢ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٦/٢٩

الملخص

تتناول هذه المقالة مرجعية القرآن الكريم العلمية، والإشكالية المتعلقة بقابلية العلوم البشرية للتغير والنقد. فرغم أن أي علم بصورته المدونة لم يرد في القرآن، فإن أصل مرجعية القرآن العلمية في هداية الإنسان، ودوره في الحكمة النظرية والعملية، أمرٌ مُسلمٌ به. يحمل القرآن في ذاته المواد والأسس المعرفية اللازمة لتشكّل العلوم. وفي قلب مرجعية القرآن العلمية تظهر هذه الإشكالية، وهي أن العلوم - لكونها قابلة للنقد ومتغيرة - تواجه ثبات وتعالى التعاليم القرآنية المعصومة. وهذا يثير السؤال التالي: كيف يمكن استنباط علوم ذات طبيعة متغيرة وقابلة للنقد من مصدر ثابت وغير قابل للنقد كالقرآن؟ حاول هذا البحث، بمنهج وصفي-تحليلي، أن يقدم إجابة مناسبة عن السؤال المذكور. وتُظهر نتائجهُ أن المؤيدين لمرجعية القرآن العلمية يتبنون ثلاثة اتجاهات رئيسية، ورغم اختلافها اليسير، فإن أجوبتها عن الإشكالية المطروحة تؤدي إلى نتيجة واحدة:

١٢
مِظَالُ الْعَالَمِ
سَلْ هُنْتُمْ شَمَارُهُ ١٤٠٤

١. أستاذ مساعد، عضو الهيئة العلمية في المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، مركز الثقافة ومعارف القرآن. قم، إيران.

m.firozmehr@isca.ac.ir

* للاستشهاد بهذا المقال: فيروزمهر، محمد مهدي. (١٤٠٤ هـ ش). مرجعية القرآن العلمية وإشكالية قابلية نقد العلوم. دراسات علوم القرآنية، ٧(٢)، ص ٣٣-٧.

<https://Doi.org/10.22081/jqss.2025.72025.1380>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.

© ١٤٠٤ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

الاتجاه الحدّ الأقصى، الذي يرى أنّ القرآن هو منجمُ جميع العلوم، وأنّ دور الإنسان أساسى فى استخراج العلوم من نصّ الوحي وفهمها؛ والاتجاه الوسطى، الذى يعتبر أنّ القرآن يشتمل على كليات العلوم وأصولها، ويترك استنباط فروعها للاجتهاد الصحيح؛ ثم الاتجاه الحدّ الأدنى، الذى لا يثبت للقرآن سوى إمكان تشكيل بعض الفرضيات العلمية أو التأثير المحدود فى التكنولوجيا. إنّ الأخطاء والتغيّرات فى العلوم المستخرجة من القرآن تعود إلى قصور الفهم والاستنباط البشرى، لا إلى نقص أو قابليّة للتغيّر فى نصّ الوحي. وبناءً على ذلك، فإنّ مرجعية القرآن العلمية لا تتنافى مع قابليّة العلوم البشرية للنقد والتغيّر، وتبقى عصمة القرآن مصونة.

الكلمات المفتاحية

مرجعية القرآن العلمية، قابليّة نقد العلوم، عصمة القرآن.

مرجعیت علمی قرآن و چالش نقدپذیری علوم

محمد مهدی فیروز مهر^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

چکیده

مقاله حاضر به بررسی مرجعیت علمی قرآن کریم و چالش تغییر و نقدپذیری علوم بشری می‌پردازد. با اینکه صورت مدون هیچ علمی در قرآن نیامده، اصل مرجعیت علمی قرآن در هدایت انسان و نقش آن در حکمت نظری و عملی مسلم است. قرآن مواد و زیرساخت‌های معرفتی لازم برای شکل‌گیری علوم را در خود دارد. در دل مرجعیت علمی قرآن، این چالش خودنمایی می‌کند که در برابر ثبات و عصمت آموزه‌های قرآنی علوم نقدپذیر و متغیر است و این پرسش را مطرح می‌سازد که چگونه می‌توان علمی را که ذاتاً متغیر و نقدپذیرند، از منبعی ثابت و غیرقابل نقد مانند قرآن استنباط کرد؟ این پژوهش تلاش کرده به روش توصیفی تحلیلی پاسخی در خور برای پرسش یادشده بیابد. دست‌آورد پژوهش حاکی از آن است که موافقان مرجعیت علمی قرآن سه رویکرد اصلی دارند که پاسخ آنها به پرسش یادشده با اندکی تفاوت، در نتیجه یکی است: رویکرد حداکثری که قرآن را معدن همه علوم می‌داند و نقش انسان را در استخراج و فهم علوم از متن وحی اساسی می‌شمارد؛ رویکرد میانی که قرآن را مشتمل بر کلیات و اصول علوم می‌داند و استنباط فروع را بر عهده اجتهاد صحیح می‌گذارد؛ و رویکرد حداقلی که تنها

۱۴
 سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴
 مطالعات قرآنی

۱. استادیار، عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، قم، ایران.
m.firozmehr@isca.ac.ir

* فیروز مهر، محمد مهدی. (۱۴۰۴). مرجعیت علمی قرآن و چالش نقدپذیری علوم. مطالعات علوم قرآن، ۷(۲)، صص ۷-۳۳.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.72025.1380>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

امکان شکل‌دهی برخی پیش‌فرض‌های علمی یا اثرگذاری بر تکنولوژی را برای قرآن قائل است. خطاها و تغییرات در علوم مستخرج از قرآن به ضعف فهم و استنباط انسانی مربوط است، نه به نقص یا تغییرپذیری متن وحی؛ بنابراین، مرجعیت علمی قرآن با نقدپذیری و تغییر علوم بشری منافاتی ندارد و عصمت قرآن محفوظ می‌ماند.

کلیدواژه‌ها

مرجعیت علمی قرآن، نقدپذیری علوم، عصمت قرآن.

مقدمه و بیان مسئله

اصل کلی مرجعیت علمی قرآن کریم و ضرورت رجوع به قرآن در زندگی فردی و اجتماعی انسان، صرف نظر از گستره و قلمرو آن، از اصول مسلم اسلام است که هم آیاتی از قرآن کریم، هم سخنان و آموزه‌های روشن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و عترت پاک آن حضرت بر آن دلالت دارند؛ برای نمونه، آیه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ إِقْوَمٌ» (اسراء، ۹) بیانگر آن است که قرآن کریم به آیینی که از همه آیین‌ها استوارتر و جامع‌تر است هدایت می‌کند. لازم چنین هدایتی این است که قرآن کریم هم در حکمت عملی و هم در حکمت نظری مرجع و میزان و راهنما باشد؛ همچنین آیه «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُضْلِحِينَ» (اعراف، ۱۷۰) دربردارنده تعبیر «تمسک به کتاب» است که با اطلاق خود، هم «تمسک عملی» هم «تمسک نظری» را دربر می‌گیرد. روشن است که صورت مدون هیچ علمی حتی دینی‌ترین علم مانند فقه، اخلاق و کلام در قرآن نیامده است؛ اما معارف بلند قرآن در بردارنده مواد علوم و سایر زیرساخت‌های دانش‌های مختلف است. مرجعیت علمی قرآن به هر نوع و گونه‌ای و در هر سطحی که باشد با این شبهه مواجه است که علوم کار بشری است و کار بشری همواره نقدپذیر و در حال تغییر و تکمیل‌اند. به بیان شهید مطهری علم بر فرضیه و آزمون مبتنی است نه بر اصول بدیهی اولی عقلی. فرضیه و آزمون ارزش موقت دارد. به همین جهت جهان‌بینی علمی یک جهان‌بینی متزلزل و بی‌ثبات است (مطهری، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۸) و بیشتر علوم بشری که به روش تجربی یا غیرتجربی مانند روش عقلی و روش نقلی شکل می‌گیرد محدود و متناهی و همواره در حال تغییر و حتی در حال تباهی و بطلان است (نک: فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۷). چنان‌که برخی گفته‌اند: «اگر کسی مدعی شود که آموزه‌های دینی می‌توانند در شکل دادن به محتوای نظریه‌های علمی تأثیر بگذارند در آن صورت با توجه به آنکه همه نظریه‌ها و فرضیه‌های علمی بر ساخته‌هایی استعجالی هستند که دیر یا زود در مصاف با نقادی تجربی یا تحلیلی (که به مدد ارتباط با ظرفیت‌های تازه واقعیت دائماً متحول شده پربارتر نیز شده‌اند) باید جای

خود را به فرضیه‌ای جامع‌تر بدهد باید در نظر داشته باشد که با ابطال نظریه علمی چه بر سر پیش‌آموزه‌ها و باورهای خواهد آمد که ادعا می‌شد کمک کار ظهور و بروز نظریه‌های علمی بوده است» (پایا، ۱۳۸۶، ص ۵۶)؛ درحالی‌که آموزه‌ها و معارف قرآن به دلیل اینکه جلوه علم خدایی است «قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (فرقان، ۶) ثابت و جاودانه است و تغییر و نقد و تکامل یا تباهی و بطلان درباره آن وجهی ندارد. قرآن به صراحت راه‌یابی هر نوع باطل را از خود نفی می‌کند: «وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ. لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت، ۴۱-۴۲). آمدن باطل به سوی قرآن، به این معنا است که باطل در آن راه پیدا کند، یا بعضی از اجزای آن از بین برود و باطل شود، و یا همه‌اش، به‌طوری‌که بعضی حقایق و معارف حق آن غیرحق شود، و یا بعضی احکام و شرایع آن، و توابع آن احکام از معارف اخلاقی و یا همه این موارد ذکر شده لغو شود، به‌طوری‌که دیگر قابل عمل نشود. این بدان معناست که در بیانات قرآن تناقضی و در خبرهایی که داده دروغی و در معارف و حکمت‌ها و شرایع و احکامش هیچ بطلانی نیست، نه مورد معارضه چیزی واقع می‌شود و نه دستخوش دگرگونی می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۷، ص ۳۹۸). امام صادق علیه السلام فرمود: «مَا مِنْ أَمْرٍ يَخْتَلِفُ فِيهِ أَثْنَانِ إِلَّا وَ لَهُ أَضَلُّ فِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَكِنْ لَا تَبْلُغُهُ عُقُولُ الرُّجَالِ؛ هیچ امری نیست که دو نفر در آن اختلاف نظر داشته باشند جز آنکه برای آن در کتاب خدا ریشه و بنیادی است ولی عقل‌های مردم به آن نمی‌رسد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۰). مقصود از اینکه فرمود عقل‌های مردان به آن نمی‌رسد این است که بیشتر مردان علم قادر بر استنباط همه آنچه در قرآن آمده نیستند. تنها پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام بر فهم کامل معارف قرآن توانمندند؛ اما دیگران به میزان بهره‌مندی که دارند می‌توانند معارف گسترده قرآن را فهم کنند (شریف رازی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۸)؛ بنابراین چگونه علمی که همواره در معرض نقد و تغییر و تکامل است از قرآن قابل استنباط است؟ این پژوهش می‌کوشد به روش توصیفی-تحلیلی پاسخی درخور برای شبهه یادشده بیابد.

۱. مفاهیم پژوهش

در این قسمت سه مفهوم مرجعیت، علمی، و مرجعیت علمی قرآن بررسی می‌شود.

۱-۱. مرجعیت

مرجعیت مصدر جعلی و در لغت به معنای مرجع بودن، مورد رجوع بودن، محل مراجعه دیگران بودن است. واژه مرجع در چند معنا کاربرد دارد از جمله:

الف) شخص متفکر و صاحب نظری که مردم برای نظرخواهی یا رفع مشکلات خود به او مراجعه می‌کنند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۲۰۶۲۱).

ب) آنچه برای دسترسی به اطلاعات و آگاهی‌های لازم درباره موضوعی به آن مراجعه می‌کنند: کتاب‌های مرجع (انوری، ۱۳۸۱، ج ۷، ص ۶۸۵۹).

ج) ابزار کشف واقعیت؛ چنان که گفته‌اند: یکی از ابزارهای کشف واقعیت «مرجعیت» است. مرجعیت یعنی پذیرش رأی و نظر فرد دیگری که صلاحیت اظهار نظر در آن مورد را دارد بدون آنکه پذیرنده رأی مستقیم از ابزار فهم مرجع استفاده کرده باشد. به عنوان مثال برای تعمیر یک دستگاه موتوری به سخن مکانیک اعتماد و برای درمان یک بیماری نظر پزشک متخصص معیار عمل قرار داده می‌شود. یا برای فهم واقعیت یک حادثه تاریخی به نظر تاریخ‌نگاران اعتماد و مراجعه می‌شود و به همین شکل برای کشف واقعیت احکام الهی به قول معصومان و اولیای الهی اعتماد می‌کنیم. اعتبار همه این معرفت‌ها از سنخ اعتبار مرجعیت است که البته خود مبتنی بر یک نوع استدلال عقلی نیز هست. برای مثال سخنان معصومان به دلیل برخورداری از مقام عصمت از اعتبار کامل برخوردار است. روایاتی که از ائمه اطهار علیهم‌السلام نقل شده است، در صورتی معتبرند که از راه‌های قابل اعتمادی مثل تواتر نقل شده باشند و یا قرائن دیگری بر اعتبار آنها در اختیار داشته باشیم. روشن است که فهم معارف نقلی دین، متوقف بر تشخیص روایات صحیح از سقیم و همچنین فهم محتوای روایات است و این از کسانی ساخته است که با روش فقهات یا روش فهم معارف دینی آشنا باشند و توانایی استنباط احکام

دینی را داشته باشند. فهم چنین افرادی نیز برای دیگران می‌تواند به دلیل مرجعیت اعتبار داشته باشد» (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۱).

۲-۱. علمی

واژه علمی منسوب به علم است (معین، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۳۴۵)، و دو کاربرد دارد: نخست در اصطلاح علم اصول که به معنای علم تبعیدی به چیزی براساس ادله ظنی معتبر مانند ظواهر الفاظ، خبر واحد و اماره است (بحرانی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۳۶۹) و دیگر در کاربرد عمومی که به معنای علم است. علم در لغت به معنای دانستن، یقین کردن، ادراک مطلق یا حصول صور اشیا نزد عقل است (بحرانی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۲۳۴۲)؛ اما در اصطلاح کاربردهای گوناگونی دارد (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۵، ص ۴۳) که از میان آن، سه کاربرد مهمتر و رایج‌تر است:

الف) علم به معنای مطلق دانایی به هر کیفیتی باشد. در این کاربرد علم به همان معنای لغوی خود استعمال می‌شود.

ب) علم به معنای مجموعه‌ی معرفتی نظام‌مند بشری در ارتباط با خود و جهان پیرامون که دارای موضوع، تعریف، غرض، مسائل، روش و... است. در این کاربرد، علم معادل Knowledge است و براساس این کاربرد اموری مانند اخلاق، فلسفه، سیاست، فقه، اصول، صرف، نحو، تفسیر و... علم به حساب می‌آیند.

ج) گاهی علم به دانش و معرفت خاصی اطلاق می‌شود که از تجربه حسی (مستقیم یا غیرمستقیم) به‌دست می‌آید. در این کاربرد علم معادل Science است و در برابر دانستنی‌هایی به کار می‌رود که از آزمون حسی بهره نمی‌جویند. در این اصطلاح، اولاً علم بودن گزاره‌ها به یقین روانی شخص بستگی ندارد، ثانیاً کلی بودن در آنها لحاظ شده، ثالثاً موضوع در آنها مشروط به عینی بودن است، ولی همه این شرایط برای علمی بودن آنها کافی دانسته نشده، بلکه قید دیگری نیز به آنها اضافه شده و آن عبارت است از این که: اثبات محمول برای موضوع باید از راه تجربه حسی مستقیم امکان‌پذیر بوده، قابل ارائه به دیگران هم باشد؛ بنابراین، براساس این اصطلاح، تنها قضیه‌ای علمی است

که به وسیله تجربه حسی ثابت شود و به گونه‌ای باشد که نتیجه تجربه را بتوان به دیگران ارائه داد، اما در صورتی که راه اثبات آن چنین نباشد، بلکه از راه قیاس عقلی، وحی، یا شهود عرفانی اثبات شود، از جرگه علم خارج است و معتبر نخواهد بود. این اصطلاح شامل فرضیه‌ها و تئوری‌هایی می‌شود که امکان و امید اثبات آنها به وسیله تجربه وجود دارد، هرچند هنوز تجربه دقیقی روی آنها انجام نگرفته باشد، یا وسایل تجربه آنها در دسترس نباشد (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۵، ص ۶۰).

در ترکیب مرجعیت علمی قرآن واژه علمی صرفاً به اصطلاح علم اصول و علم به معنای دانش حاصل از تجربه و آزمون حسی مراد نیست؛ بلکه مراد از علم در این ترکیب، نظام معرفتی متشکل از گزاره‌های مرتبط است که بر محور موضوعی خاص انسجام یافته است و تجربه تنها معیار داوری به حساب نمی‌آید.

۳-۱. مرجعیت علمی قرآن

مراد از مرجعیت علمی قرآن کریم اثرگذاری معنی‌دار کتاب خدا بر هر دانش ساخت یافته است. این اثرگذاری به مثابه منبع، مبنا، حجت یا میزان سنجش بودن برای آن دانش است و می‌تواند به شکل‌های گوناگون بر مبانی، اهداف، موضوع‌ها، محمول‌ها، مسائل، روش‌ها و نتایج علوم اثرگذار باشد. براساس تعریف یادشده، مراد از مرجعیت علمی قرآن کریم، لزوماً اثرگذاری مستقیم در همه گزاره‌های مربوط به علوم گوناگون نیست؛ بلکه مراد این است که معارف قرآن کریم می‌تواند در سرنوشت آن علوم در حوزه‌ها (عرصه‌ها و قلمرو) تأثیر معناداری داشته باشد به گونه‌ای که رنگ و جهت قرآنی به آن دانش‌ها بدهد.

به بیان دیگر مرجعیت علمی قرآن به این معنا است که می‌توان مواد، مبانی و اهداف علوم را براساس معارف قرآنی، جهان‌بینی الهی و انسان‌شناسی اسلامی سامان داد و قرآن کریم این ظرفیت را دارد که مرجع و منبع علوم قرار گیرد.

در پاسخ به این پرسش که چگونه قرآنی که هیچ نوع تغییر و نقد را بر نمی‌تابد می‌تواند مرجع علوم باشد که همواره در معرض نقد و تغییر و تکامل است، لازم است

به رویکردهای اثباتی که درباره مرجعیت علمی قرآن وجود دارد اشاره شود و توجیه مناسب هر یک از آن رویکردها در مواجهه با چالش یادشده ذکر شود.

۲. رویکردهای کلی درباره مرجعیت علمی قرآن و راه حل چالش نقدپذیری علوم

براساس دیدگاهی که قلمروی دین را از قلمروی علم جدا می‌داند و پرداختن به علوم را خارج از مأموریت دین می‌داند و نیز دیدگاهی که گزاره‌های دینی را ناواقع‌نما می‌انگارد، اثرگذاری وحی و قرآن بر علم نفی می‌شود. همچنین دیدگاهی که هویت علم را نسبت به مکاتب و ادیان مستقل می‌داند یا دیدگاهی که علم را از تکنولوژی تفکیک می‌کند و رویکردی که علم دینی را غیراخلاقی می‌شمارد یا اساسا پیش‌فرض‌های علم دینی را باطل می‌داند (نک: شریفی، ۱۳۹۳، صص ۵۰۵-۵۶۱) با چالشی چون عصمت آموزه‌های وحی قرآنی و نقدپذیری علوم مواجه نیست؛ اما دیدگاهی که مرجعیت قرآن را محتمل یا به آن اعتقاد دارد با این چالش مواجه است و باید دید چه راه‌حلی برای چالش یادشده پیش‌بینی کرده است. چنان‌که موافقان علم دینی را به‌صورت‌های مختلفی دسته‌بندی کرده‌اند (نک: شریفی، ۱۳۹۳، صص ۲۲۳-۲۲۸)، موافقان مرجعیت علمی قرآن را می‌توان به همان صورت‌های مختلف دسته‌بندی کرد.

موافقان مرجعیت علمی قرآن رویکرد واحدی ندارند. عده‌ای قرآن را مشتمل بر همه علوم می‌دانند (نک: غزالی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۲۵؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۲۰؛ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ق، ج ۱، صص ۱۲۰-۱۲۱)، که می‌توان از آن به رویکرد حداکثری یاد کرد. عده‌ای دیگر قرآن را مشتمل بر کلیات و اصول علم می‌دانند و اثرگذاری قرآن را در علم به روش اجتهاد صحیح و استنباط فروع از اصول دنبال می‌کنند (ر.ک: مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۶، صص ۳۳۵-۳۳۶. غزالی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۷) این رویکرد در قیاس با رویکرد نخست و رویکرد بعدی رویکردی میانی و اعتدالی نامیده می‌شود. و از رویکرد برخی موافقان علم دینی چنان‌که بر می‌آید که قرآن را نه واجد همه علوم می‌دانند و نه مشتمل بر کلیات و اصول علم، بلکه به امکان شکل‌دهی پیش‌فرض‌های علم از قرآن برای عالم متمایل‌اند (ر.ک: باقری، ۱۳۸۲، ص ۲۵۰؛ گلشنی، ۱۳۷۷، صص ۲-۳، ۱۵۱) و برخی تأثیر دین و آموزه‌های وحیانی را در علم نفی

می‌کنند؛ اما در تکنولوژی قبول دارند و به امکان تکنولوژی دینی رأی دادند (ر. ک: پایا، ۱۳۹۹، ص ۴۳۴). از این رویکرد می‌توان به رویکرد حداقلی یاد کرد. می‌توان موافقان مرجعیت علمی قرآن را براساس روشی که در علم معتبر می‌دانند، طبقه‌بندی کرد. در مجموع موافقان مرجعیت علمی قرآن یا تنها روش تجربی را معتبر می‌دانند یا روش اجتهادی را و یا ترکیبی از روش‌های تجربی و اجتهادی (عقلی، نقلی و شهودی) را کارآمد می‌دانند. راه‌حل هر یک از رویکردهای یادشده در مواجهه با چالش نقدپذیری علوم حاصل از قرآن در عین عصمت متن وحی متفاوت است که در ادامه ذکر می‌شود.

۲-۱. رویکرد حداکثری و چالش نقدپذیری علوم

رویکردی که معتقد است همه علوم در قرآن وجود دارد بدان جهت که صورت هیچ دانش مصطلحی بالفعل در قرآن یافت نمی‌شود؛ به ناچار باید به نقش فاعل انسانی در کشف و فهم و استنتاج علوم از متن وحی تن دهد؛ زیرا براساس این رویکرد قرآن معدن دانش است و مواد دانش را در خود دارد و در معدن محصول بالفعل وجود ندارد؛ بلکه با تلاش و کار انسانی مواد معدنی تبدیل به محصول می‌شود (ر. ک: اعرابی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۹). امیرمؤمنان علی علیه السلام فرمود: این قرآن خطی است نوشته شده که میان دو جلد پنهان است، زبان ندارد تا سخن بگوید و نیازمند به کسی است که آن را ترجمه کند و همانا انسان‌ها از آن سخن می‌گویند» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۵). در این صورت اگر خطایی در علوم مستخرج از قرآن رخ دهد خواه به روش تجربی باشد یا به روش اجتهادی و یا به روش ترکیبی به فاعل انسانی بر می‌گردد؛ چنان که خطای دانشمند طبیعی در شناخت پدیده‌های طبیعی به آن پدیده سرایت نمی‌کند و حقیقت و واقعیت آن را تغییر نمی‌دهد. به بیان دیگر، چنانچه دانشمند در مقام علم‌ورزی به هر دلیلی به خطا رود و به دانش موجود در قرآن دست نیابد، لطمه و خدشه‌ای متوجه قداست متن وحی نمی‌شود و در مواردی که به نتایجی رسیده و می‌پندارد به علمی از قرآن دست یافته است، ولی با نقادی تجربی، تحلیلی یا نقلی و حیانی کاشف به عمل آمده که واقعیت ندارد در واقع خطای پندار او آشکار شده است.

۲-۲. رویکرد میانی و چالش نقدپذیری علوم

چنان که اشاره شد برخی موافقان مرجعیت علمی قرآن بر این باورند که نه تنها صورت هیچ علم مصطلحی در قرآن نیست بلکه همه جزئیات علوم هم در قرآن نیامده و اساسا قرآن نمی تواند مشتمل بر جزئیات باشد. براساس این رویکرد قرآن مشتمل بر کلیات و اصول علم است و با استنتاج از آن می توان علوم مورد نیاز را شکل داد (ر. ک: مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲۶، ص ۲۵؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۲۰).

بسیار ساده انگارانه به نظر می آید که کسی انتظار داشته باشد قرآن مانند کتاب حلّ المسائل، دردها و مشکلات فردی و اجتماعی را یکی یکی بیان کند و سپس راه حل آنها را به ترتیب توضیح دهد. قرآن با سرنوشت ابدی انسان سر و کار دارد و هدف قرآن فلاح و رستگاری انسان در دنیا و آخرت است. در این عرصه، قرآن کریم راه های کلی و خطوط اصلی را به ما نشان می دهد که با به کار بستن آنها می توانیم زندگی سعادت مندانه ای داشته باشیم. این خطوط کلی چراغ هایی هستند که جهت سیر و حرکت را نشان می دهند، ولی باید توجه داشته باشیم که برای رسیدن به سعادت و رستگاری در دنیا و آخرت و رفع مشکلات و تحقق جامعه ای مترقی و در عین حال دینی و اسلامی، خداوند متعال دو وسیله در اختیار انسان قرار داده است: یکی دین و دیگری عقل. قرآن خطوط اصلی ترقی و تکامل انسانی را روشن می کند و جامعه اسلامی موظف است با نیروی تفکر و اندیشه و استفاده از تجارب علمی بشری زمینه تحقق اهداف بلند قرآنی را فراهم آورد. طرفداران این دیدگاه در ادامه گفته اند: بنابراین قرآن در پی پاسخ گویی به تمام مشکلات ریز و درشت زندگی بشر نبوده و نیست، بلکه بیانگر خطوط اصلی و کلی سعادت و تکامل انسان است و آن را به مسلمانان نشان داده و مردم را بدان فرا می خواند (مصباح یزدی ۱۳۸۹، ص ۲۰-۲۱). در اینجا با دو پرسش مواجه هستیم: پرسش نخست اینکه چنانچه در استنباط فروع از اصول و کلیات قرآنی اشتباه کنیم به قرآن لطمه ای وارد نمی شود؟ و پرسش دیگر اینکه فروع استنباط شده که ظنی هستند می توان به قرآن نسبت داد؟

۲-۱. عصمت متن وحی و امکان خطا در فهم آن

در پاسخ به این پرسش باید توجه داشت که متن وحی معصوم است و در آن خطا راه ندارد و منطق و میزان فهم قرآن هم درست و خطاناپذیر است؛ اما نحوه بهره گرفتن از منطق فهم بشر از آن متن و منطق ممکن است دچار خطا و انحراف شود. حتی ممکن است کسی که به سراغ متن قرآن می رود تخصص لازم را داشته باشد و دقت و احتیاط کامل را در فهم آن نیز به کار گیرد، ولی با این حال نتواند به مقصود آن پی ببرد یا در فهم مقصود درست به خطا رود؛ چنان که برخی صاحب نظران گفته اند: «کوثر وحی و چشمه سار الهام الهی که همواره منبع جوشش آب زلال است، در تمام زمان و زمین، شفاف و معصوم از تیرگی و مصون از ناصافی است؛ ولی مجتهد و مفسری که به حضور او می رود، گاهی در تحصیل معارف، کمال احتیاط و تخصص را به همراه دارد و به آب صاف و رأی صائب می رسد و زمانی نیز در اثر ذهول از برخی شرایط علمی یا عملی، دستاوردی جز آب گل آلود و رأی خطا ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱)؛ اما روشن است که این خطای در فهم و استنتاج گزاره نادرست سبب نمی شود خطا به متن قرآن راه پیدا کند؛ چنان که اشتباه عالم در فهم یک پدیده در عرصه طبیعت آن را منقلب نمی سازد و تغییری در آن ایجاد نمی کند و نیز نقدپذیری علوم و خطای بشری در فهم متن قرآن آن دانش را از قرآنی بودن خارج نمی کند؛ چنان که احکام شرعی به واسطه عنصر اجتهاد همیشه در معرض انتقاد قرار دارند و حتی فقیهی در طول زمان درباره یک مسئله دچار تحول و تغییر رأی می شود؛ اما خللی به دینی بودن دانش فقه وارد نمی شود. چنان که برخی صاحب نظران گفته اند: اصول و قواعدی که توسط وحی در حوزه مسائل نظری القا می شوند، در استنباط های مربوط به آن علوم نیز معتبر هستند و ظنی بودن فروع استنتاج شده در علوم نظری مانع دینی بودن آنها نخواهد بود، چه اینکه ظنی بودن بسیاری از مسائل اصول فقه مانع از دینی بودن آنها نخواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۱۷۰).

۲-۲. ارزش های ثابت قرآنی و اجتهاد متغیر

برخی با این رویکرد که قرآن نخستین منبع علوم اجتماعی است و بیش از علوم

تجربی و حوزه‌های دیگر معرفت به علوم اجتماعی اهتمام ورزیده، بدان جهت که این علوم به ساختن انسان و بازسازی ساختار وی می‌پردازد (غزالی، ۱۳۸۱، ص ۲۹۲)، معتقدند قرآن حاوی ارزش‌های عام و ثابت است که در پرتو آن می‌توان با اجتهاد که عبارت است از تطبیق نص بر حادثه‌ای معین، علوم انسانی مورد نیاز را به دست آورد و متفاوت و متغیر بودن اجتهادات دانشمندان در چارچوب ارزش‌های ثابت قرآنی نمی‌تواند قداست آن ارزش‌ها را داشته باشد و نباید آن را عین دین و عین قرآن تلقی کرد (ر.ک: غزالی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۷).

«قرآن حاوی ارزش‌هایی است که که روند عمومی یا قواعد و اصول کلی را ترسیم می‌کند. قرآن تنها در قضایایی برنامه‌ریزی کرده که تحول‌پذیر نیستند یا فهم‌ها در باب آنها دچار اختلاف نمی‌شوند. همچنان که در زمان‌های مختلف و محیط‌های متفاوت تحول نمی‌یابند. این قضایا طبیعتاً چنان‌اند که باید توقیفی باشند. آنچه جز این قضایا باشد به زمان، تاریخ و مردم واگذار شده است. ارزش‌های قرآنی باید مسیر زندگی را در چارچوب فراخ و پهن‌آور کنترل کنند؛ اما حرکت و اجتهاد در ضمن چارچوب ارزش‌ها به اجتهادها و تفسیرهای مردم و نهاده شده تا به حسب شرایط و مشکلات متغیر زمانی و مکانی خود، به اجتهاد و ارائه نظر پردازند. اساس این است که اجتهادها و تفسیرهای مذکور از چارچوبی که قرآن ترسیم نموده خارج نشوند؛ زیرا چون این چارچوب به اقتضای ابدیت اسلام و خاتمیت دین، وسعت زمانی و مکانی دارد» (غزالی، ۱۳۸۱، صص ۱۸۳-۱۸۴). براساس این رویکرد به جهت دخالت عامل انسانی در علم که هیچ گریزی از آن نیست ماحصل اجتهاد صحیح را همان دین معصوم دانستن خطا است؛ لکن می‌توان از آن به راه حل قرآنی یا اسلامی از دیدگاه مجتهدان و دانشمندان یاد کرد (غزالی، ۱۳۸۱، ص ۲۰۲).

بررسی و نقد

به نظر می‌رسد اصل اینکه دانشی که به روش اجتهاد در متن وحی به دست آمده قداستی از جنس قداست متن وحی را ندارد سخنی درست و استوار است؛ زیرا مقدس

دانستن ماحصل اجتهاد به طور مطلق از سویی به تصویب و نسیت مطلق می‌انجامد و از سوی دیگر به تشّت و اختلاف و پیرانگر و نتیجه آن چیزی جز قفل شدن باب رشد علم نیست. اما می‌توان به نوعی به قداست دانش‌های شکل گرفته از اجتهاد در متن وحی اعتقاد داشت بدون اینکه عارضه‌های یادشده را داشته باشد. تقدس علوم حاصل از اجتهاد در متن وحی تابع نوع اجتهادی است که در متن وحی شده است. با این توضیح که اگر محصول اجتهاد یقینی باشد ارزش و قداست آن یقینی و زوال‌ناپذیر خواهد بود و چنانچه محصول اجتهاد امری ظنی و مرجح باشد قداست آن نیز ظنی است و احتمال تغییر و بطلان در آن منتفی نیست. نیز اگر محصول اجتهاد امری مشکوک یا مرجوح باشد قداستی به معنای غیرقابل نقد و تغییر برای آن متصور نیست.

۲-۳. رویکرد حداقلی و چالش نقدپذیری علوم

رویکرد حداقلی اثرگذاری دین و قرآن بر علوم دو تقریر دارد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۲-۳-۱. نظریه علم دینی تجربی با رویکرد تأسیسی

برخی صاحب نظران علم دینی تجربی را با رویکرد تأسیسی مطرح کرده‌اند و معتقدند آموزه‌های دینی می‌تواند پیش‌فرض‌های مناسب خود را درباره انسان و جهان شکل دهد و عالم از این پیش‌فرض‌ها فرضیه می‌سازد و آن فرضیه را به جهت مشخص کردن درستی و نادرستی به آزمون در می‌آورد. اگر فرضیه به واسطه آزمون و با شواهد کافی تأیید شود این‌جا می‌توان از علم دینی سخن گفت؛ دینی بودن این علم بدان جهت است که فرضیه منتسب به پیش‌فرض‌های دینی است و علم‌بودن از آن جهت است که از بوته تجربه بیرون آمده‌اند؛ اما در عین حال این فرضیه را عالم ساخته و انتساب به سازنده خود دارد. اگر آزمون، درستی آن را اثبات نکند، لطمه‌ای به دین و آموزه‌های دینی و پیش‌فرض‌های برخاسته از آن وارد نمی‌شود؛ زیرا این فرضیه که عالم

ساخته اشتباه است و باید برگردد از نو فرضیه جدیدی براساس پیش فرض‌های دینی بسازد و این روند را ادامه دهد تا به نتیجه مطلوب یعنی علم دینی دست یابد (باقری، ۱۳۸۲، ص ۲۵۰؛ باقری، ۱۳۹۱، ص ۵۱).

دیدگاه یادشده درباره علم دینی است و مهمترین منبع دین قرآن کریم است و اگر چنین دیدگاهی درباره مرجعیت علمی قرآن پذیرفته شود و قرآن منبع علم قرآنی تجربی دانسته شود، می‌توان شبهه یادشده را به این صورت پاسخ داد که آموزه‌های قرآنی پیش فرض‌های لازم را شکل می‌دهد و از آن پیش فرض‌ها عالم فرضیه‌های مناسب را می‌سازد و آن را به آزمون می‌سپارد. در صورتی که این فرضیه با شواهد کافی به تأیید برسد اینجا می‌توان از علم تجربی قرآنی سخن گفت؛ ولی چنانچه این فرضیه تأیید نشود، روشن می‌شود فرضیه ساخته‌شده درست نبوده و عالم باید به پیش فرض‌های قرآنی خود برگردد و فرضیه جدیدی شکل دهد و این روند را ادامه دهد تا به نتیجه مطلوب برسد. در هر حال آنچه نادرست از آب در می‌آید فرضیه‌ای است که براساس پیش فرض‌های قرآنی شکل گرفت نه پیش فرض‌های قرآنی.

بررسی و نقد

این راه حل در جایگاه خود و براساس مبانی که دارد درست است و مشکل نقد و تغییرپذیری علوم تجربی قرآن بنیان حل را می‌کند؛ اما دو اشکال به نظر می‌رسد: نخست اینکه معیار علم را تنها روش تجربی دانستن دلیل موجهی ندارد. روش هر علمی به تناسب موضوع آن متفاوت است (نک: مطهری، ج ۶، ۱۳۷۵، ص ۴۷۸؛ شریفی، ۱۳۹۳، ص ۴۱۰) و چنان که برخی صاحب نظران گفته‌اند: «پاره‌ای از موضوع‌ها و مسائل به گونه‌ای هستند که هم روش عقلی و هم روش تجربی در آنها کارایی دارد و این با تأثیر موضوع در تعیین روش به هیچ وجه منافات ندارد» (بستان و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۶۶) و قرآن تنها روش تجربی را معیار علم نمی‌داند، بلکه افزون بر آن روش‌های قیاس عقلی، شهودی و نقلی و حیانی را معتبر می‌داند. قرآن سه راه برای کسب علوم در پیش روی بشر نهاده است؛ راه حس،

راه عقل و راه الهام و خود نیز از این سه مسیر در تعالیم معارف دینی و علوم نافع بهره گرفته است. علامه طباطبایی می گوید:

«بیانات قرآن در نشر معارف دینی و تعلیم علم نافع به مردم از سه روش بهره گرفته است؛ سه روشی که خودش رعایت نموده و هم برای رسیدن انسان به معلومات سودمند آن روش را معین کرده است: آنچه از معلومات جزئی که مربوط به خواص اشیاء است و به وسیله احساس درک می شود، قرآن کریم آنها را به حواس بشر حواله داده، می فرماید: «أَلَمْ تَرَ؛ مگر ندیدی». «أَفَلَا يَرَوْنَ؛ پس چرا نمی بینند». «أَفَلَا تُبْصِرُونَ؛ چرا پس نمی بینید» و تعابیر دیگر. و آنچه از دانش ها که از سنخ کلیات عقلی و مربوط به امور کلی مادی و یا ما و رای ماده است در آن موارد عقل را یک معیاری جازم دانسته است، هرچند که آن امور غایب از حواس ظاهری و خارج از محیط ماده و مادیات است، نظیر غالب آیات راجع به مبدأ و معاد، که مشتمل است بر تعبیراتی نظیر «لَقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»، «لَقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»، «لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ»، «لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ»، «قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ» و امثال اینها، و آنچه از قضایا که مربوط به عمل است و ارتباطی با خیر و شر و نافع و ضار و تقوا و فجور دارد، درک آنها را به الهامی الهی ارجاع داده، مطالبی ایراد می کند، تا به وسیله آن بشر را متوجه الهام های باطنی خود کند، نظیر آیاتی که مشتمل است بر تعبیری نظیر: «ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ؛ این برای شما بهتر است» و یا «فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ؛ چنین کسی دلش منحرف و بیمار است» یا «فِيهِمَا إِثْمٌ؛ در شراب و قمار گناه هست» یا «وَ الْإِثْمُ وَ الْبَغْيُ بِغَيْرِ الْحَقِّ؛ خدا از گناه و ستمگری بدون حق نهی کرده» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۳۱۲).

۲-۳-۲. نظریه امکان فناوری دینی در عین نفی امکان علم دینی

برخی بر این باورند که علم به دینی و غیردینی وصف نمی شود؛ زیرا هویت علم عمومیت، کلیت و مستقل از همه پیش فرض ها است و معیار آن واقعیت است و واقعیت نمی تواند به دینی و غیردینی وصف شود. «محصول تحقیق در باب هر موضوعی تنها زمانی «علم» به شمار می آید که با معیارهای عینی قابل سنجش باشد. داور نهایی در این

زمینه خود واقعیت است. به عنوان مثال اگر قرار باشد در جامعه اسلامی درباره علت یک بیماری خاص که در دیگر کشورها (به عللی) به آن توجه نمی شود، تحقیق صورت پذیرد، آنگاه دستاورد حاصل از این تحقیق به شرطی علمی خواهد بود که بتواند نظریه ای مقبول درباره ساختار عامل موجد بیماری و احیاناً راه های مقابله با آن ارائه کند. اما این دستاورد «اسلامی» نخواهد بود؛ زیرا اگر واقعاً عامل پیشنهاد شده عامل واقعی بیماری مورد اشاره باشد دیگر محققان نیز باید بتوانند در صورت صرف وقت و انرژی به این کشف نایل شوند. «حتی اگر باورهای دینی یک فرد به وی در شکل دادن به یک فرضیه کمک کنند (امری که وقوع آن کاملاً امکان پذیر است)، از آنجا که فرضیه بر ساخته شده در نهایت باید از آزمون معیارهای عینی ارزیابی (یعنی محک تجربه و تحلیل نظری) سربلند بیرون آید تا به عنوان یک نظریه علمی پذیرفته شود، در آن صورت منشأ دینی نظریه نمی تواند سهمی تعیین کننده یا قاطع در محتوای تجربی و مفهومی نظریه علمی داشته باشد». از آنجا که علم یعنی شناخت واقعیت و علم یعنی حاکی از واقعیت، منبع آن خواه دین، خواه عرف، خواه افسانه و اساطیر یا تاریخ باشد آنچه که به دست می آید یا مطابق با واقع است در این صورت آن چیز علم است بدون هیچ صفت اضافه ای یا مطابق با واقع نیست که در این صورت گمانه ای خطاست و اساساً از دایره علم خارج است (پایا، ۱۳۹۹، ص ۴۳۳). براساس این دیدگاه شکل گرفتن فرضیه ها و نظریه ها براساس آموزه های دینی هر چند ممکن است؛ اما در مصاف با واقعیت که ممکن است فرضیه و نظریه دینی ابطال شود دین و آموزه های دینی زیان می بیند؛ بنابراین نفع دین در این است که در علم دخالت نکند.

هر چند براساس دیدگاه یاد شده علم دینی، علم اسلامی و علم بومی ناممکن است؛ اما تکنولوژی و فناوری دینی ممکن است. اگر دین مجموعه ای از آموزه های نظری و عملی است که هدفشان دلالت آدمی به شناخت موجودی برین و تسلیم در برابر او است که صاحب عالم به شمار می آید، آنگاه می توان از تکنولوژی دینی سخن گفت. تکنولوژی دینی مجموعه بر ساخته هایی است که به منزله ابزار، به هدف معرفتی دین یعنی «شناخت صاحب عالم» مدد می رسانند (پایا، ۱۳۹۹، صص ۴۳۴-۴۳۵). تکنولوژی دامنه

گسترده‌ای دارد. نماز، روزه و حج از تکنولوژی دینی‌اند که به منزله ابزاری به هدف معرفتی دین، یعنی شناخت صاحب عالم مدد می‌رسانند. نیز از آنچه که به نام دانش فقه و دانش اصول فقه یاد می‌شود، تکنولوژی به حساب می‌آیند. علوم انسانی اجتماعی ترکیبی از علم و تکنولوژی است؛ زیرا علوم انسانی اجتماعی دارای دو جنبه توصیف و تبیین و جنبه کنترل و پیش‌بینی (جنبه توصیه و تجویز) است. به لحاظ جنبه توصیف و تبیین علم است و علم به معنای شناخت واقعیت نمی‌تواند مختلف باشد و به لحاظ کنترل و پیش‌بینی فناوری و تکنولوژی است و فناوری از محیط و ارزش‌ها متأثر است و می‌تواند متکثر باشد؛ بنابراین علوم انسانی به اعتبار جنبه فناوری می‌تواند دینی یا غیردینی باشد.

حال که دین و قرآن می‌توانند دست کم زمینه شکل‌گیری تکنولوژی به معنای یاد شده باشند، آیا تکنولوژی دینی مانند آموزه‌های دینی که شکل‌دهنده آن هستند می‌تواند مقدس باشد؟ براساس دیدگاه یادشده تکنولوژی شأن ابزاری دارند. گاه در مقام ابزار به نیازهای غیرمعرفتی کنشگران پاسخ می‌دهند و گاه در مقام ابزار به تسهیل در رفع نیاز معرفتی آنان کمک می‌کنند. به این اعتبار هیچ یک از تکنولوژی‌ها اعم از دینی و غیردینی واجد ارزش فی نفسه نیستند.

نتیجه‌گیری

از مجموع مطالبی که در این مقاله مطرح شد، جمع‌بندی و نتایج ذیل به دست می‌آید.

۱. مرجعیت علمی قرآن به معنای اثرگذاری معنادار آن بر دانش‌های مختلف است؛ این اثرگذاری می‌تواند به شکل منبع، مبنا، حجت یا میزان سنجش برای علوم باشد و بر ابعاد گوناگون علوم (مبانی، اهداف، مسائل، روش‌ها و نتایج) تأثیر بگذارد.
۲. علوم بشری به‌طور ذاتی متغیر، نقدپذیر و در حال تکامل‌اند، اما آموزه‌های قرآنی ثابت، جاودانه و معصوم از خطا هستند، در این صورت چگونه می‌توان علوم متغیر را از منبعی ثابت و غیرقابل نقد استنباط کرد؟ کسانی که مرجعیت علمی قرآن را پذیرفته‌اند، سه رویکرد دارند؛ الف) رویکرد حداکثری؛ یعنی همه علوم در قرآن وجود

دارد، اما چون صورت بالفعل هیچ دانشی در قرآن نیست، نقش انسان در کشف و استنتاج علوم از متن وحی اساسی است. خطاهای احتمالی در علوم مستخرج از قرآن به فاعل انسانی برمی گردد و خدشه‌ای به قداست متن وحی وارد نمی کند. (ب) رویکرد میانی (اعتدالی)؛ یعنی قرآن مشتمل بر کلیات و اصول علوم است و علوم مورد نیاز بشر را باید با استنتاج از این اصول و اجتهاد صحیح استخراج کرد. خطا در استنباط فروع از اصول قرآنی به قرآن لطمه‌ای نمی زند و فروع ظنی استنباط شده، همچنان می توانند به قرآن منتسب باشند، همان گونه که در فقه و اصول نیز چنین است. (ج) رویکرد حداقلی؛ یعنی قرآن تنها امکان شکل دهی برخی پیش فرض های علمی یا اثرگذاری بر تکنولوژی را برای قرآن قائل است.

۳. متن قرآن و منطق فهم آن معصوم است، اما انسان در به کارگیری منطق فهم و استنباط از قرآن ممکن است دچار خطا شود. این خطا به متن وحی سرایت نمی کند و نقدپذیری علوم و خطای بشری در فهم قرآن، آن دانش را از قرآنی بودن خارج نمی کند؛ همان طور که در اجتهاد فقهی نیز چنین است.

۴. مرجعیت علمی قرآن به معنای اثرگذاری مستقیم و کامل بر همه گزاره های علمی نیست، بلکه قرآن می تواند مواد، مبانی و اهداف علوم را در چارچوب جهان بینی الهی و انسان شناسی اسلامی سامان دهد. خطاها و تغییرات در علوم مستخرج از قرآن به ضعف فهم و استنباط انسانی مربوط است، نه به نقص یا تغییرپذیری متن وحی؛ بنابراین، مرجعیت علمی قرآن با نقدپذیری و تغییر علوم بشری منافاتی ندارد؛ زیرا عصمت قرآن محفوظ است و علوم انسانی، با اجتهاد و تلاش علمی، می توانند از ارزش های ثابت قرآنی بهره مند شوند. قرآن کریم ظرفیت مرجعیت علمی را دارد و می تواند به عنوان منبع، مبنا و راهنما برای سامان دهی علوم مختلف به کار رود، اما استنباط و فهم علوم از قرآن، تابع توانایی و اجتهاد انسان هاست و خطاهای احتمالی در این مسیر به فهم انسانی برمی گردد، نه به نقص در قرآن. این رویکرد، امکان تلفیق ثبات ارزش های وحیانی با پویایی و نقدپذیری علوم بشری را فراهم می سازد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم
- ** نهج البلاغه.
- اعرابی، غلامحسین. (۱۴۰۱). نگاهی نو به مرجعیت علمی قرآن بر پایه کلام مقام معظم رهبری. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن (ج ۷). تهران: سخن.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۲). هویت علم دینی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات.
- باقری، خسرو. (۱۳۹۱). علم تجربی دینی - نگاهی معرفت شناختی به رابطه دین با علوم انسانی -. تهران: دبیرخانه هیئت حمایت از کرسی های نظریه پردازی، نقد و نظریه.
- بحرانی، محمدصنقر علی. (۱۴۲۸ق). المعجم الاصولی (ج ۱). قم: منشورات الطیار.
- بستان، حسین و همکاران. (۱۳۹۴). گامی به سوی علم دینی (۱): ساختار علم تجربی و امکان علم دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پایا، علی. (۱۳۸۶). ملاحظات نقادانه درباره دو مفهوم علم دینی و علم بومی. حکمت و فلسفه. ۳ (۱۰ و ۱۱)، صص ۳۹-۷۶.
- پایا، علی. (۱۳۹۹). علم دینی، علم بومی و علم اسلامی محال اندیشی یا دوراندیشی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). شریعت در آینه معرفت. قم: مرکز نشر اسرا.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). انتظار بشر از دین. قم: مرکز نشر اسرا.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه (ج ۱۳). تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- زرکشی، محمدبن بهادر. (۱۴۱۰ق). البرهان فی علوم القرآن (ج ۲). بیروت: دارالمعرفه.

- شریف رازی، محمدهادی. (۱۳۸۸). *الكشف الوافی فی شرح اصول الكافی*. قم: دارالحديث.
- شریفی، احمدحسین. (۱۳۹۳). *مبانی علوم انسانی اسلامی*. تهران: آفتاب توسعه.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن* (ج ۱۷). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- غزالی، محمدبن محمد. (بی تا). *احیاء علوم الدین* (ج ۱). بی جا: دارالکتاب العربی.
- غزالی، محمد. (۱۳۸۱). *نگرشی نو در فهم قرآن* (مترجم: داود ناروئی). تهران: نشر احسان.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی* (ج ۱). تهران: انتشارات الصدر.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی* (ج ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گلشنی، مهدی. (۱۳۷۷). *از علم سکولار تا علم دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۵). *کیهان شناسی* (مجموعه کتب آموزشی معارف قرآن ۲). قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۹). *قرآن در آیین نهج البلاغه*. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). *مجموعه آثار* (ج ۲). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۵). *مجموعه آثار* (ج ۶). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۷). *مجموعه آثار* (ج ۱۶). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷؟). *مجموعه آثار* (ج ۲۶). تهران: صدرا.
- معین، محمد. (۱۳۷۶). *فرهنگ فارسی* (ج ۲). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۰۹ق). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن* (ج ۱). بیروت: مؤسسه اهل البيت علیهم السلام.